

Н. М. Костусяк –
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри української мови,
видавничої справи та редагування
Волинського національного
університету імені Лесі Українки

КАТЕГОРІЯ СПОСОБУ ЯК МІЖРІВНЕВА КОМУНІКАТИВНА КАТЕГОРІЯ

*Роботу виконано на кафедрі української мови,
видавничої справи та редагування
ВНУ ім. Лесі Українки*

У статті проаналізовано комунікативну категорію способу дієслів на тлі міжрівневої взаємодії, стан вивчення та основні напрями дослідження цієї проблеми на сучасному етапі, зосереджено увагу на комплексному науковому вивченні вказаної одиниці в аспекті її вияву в мовленні.

Ключові слова: категорія способу дієслова, дійсний (індикатив), умовний (кон'юнктив), наказовий (імператив), спонукальний, бажальний способи, синтаксема, вокатив, суб'єкт, предикат.

Костусяк Н. М. Категория наклоения как междууровневая коммуникативная категория. В статье рассмотрено коммуникативную категорию наклоения глаголов на основе междууровневого взаимодействия, проанализировано состояние изучения и главные направления исследования этой проблемы на современном этапе, сосредоточено внимание на комплексном научном изучении этой единицы прежде всего с учетом ее реализации в речи.

Ключевые слова: категория наклоения глагола, изъявительное (индикатив), сослагательное (конъюнктив), повелительное (императив), побудительное, желательное наклоение, синтаксема, вокатив, субъект, предикат.

Kostusyak N. The category of the mood as the communicative category. In this article we have studied the communicative category of the mood of the verb on the base of level interaction, analyzed the level of investigation and the main trends on the modern stage, paid attention to the complex scientific investigation of the given unit, taking into consideration its expression in speech.

Key words: the verb category of the mood, the indicative, conditional, imperative, inductive mood, the mood of the wish, syntax unit, vocative, subject, predicate.

Постановка наукової проблеми та її значення. Утвердження в сучасній лінгвістичній науці когнітивно-комунікативної парадигми обумовлює пріоритет досліджень, у яких запропоновано функціональний опис мови та її одиниць. Саме когнітивно-комунікативний підхід уможлиблює всебічне вивчення категорійної системи української мови і розгляд її на тлі міжрівневої

взаємодії. Останнім часом усе пильнішу увагу науковців привертає така комунікативно орієнтована категорія як спосіб. Варто зазначити, що у традиційному мовознавстві зазначену категорійну одиницю зазвичай розглядають в одній мовній площині. Тому найголовніше завдання нашого дослідження вбачаємо, з одного боку, у зруйнуванні стереотипних уявлень про спосіб як дієслівну категорію, яка має стосунок суто до морфологічного рівня, а з другого, у комплексному науковому вивченні вказаної одиниці насамперед з урахуванням її вияву в мовленні. Задекларовані питання свідчать, що всебічна характеристика категорії способу є важливим кроком для вдосконалення синтаксичної типології в сучасній українській мові.

Незважаючи на велику кількість наукових праць, присвячених природі способу, він залишається найменш опрацьованим серед інших граматичних об'єктів. Актуальність нашої студії значною мірою зумовлена сучасними новаторськими підходами до тлумачення міжрівневої комунікативної категорії способу. **Мета** праці полягає в комплексному системному вивченні аналізованого мовного явища на матеріалі сучасної української літературної мови. Реалізація поставленої мети передбачає розв'язання низки конкретних дослідницьких завдань: 1) вирізнити й охарактеризувати категорію способу дієслова; 2) дослідити її графемну реалізацію; 3) описати семантичну специфіку вказаної категорійної одиниці; 4) здійснити аналіз морфологічного вираження граматичних форм наказового, умовного, спонукального й бажального способів; 5) з'ясувати стосунок графем категорії способу до синтаксичного рівня мови.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. Ґрунтовне вивчення дієслівного способу зумовило неоднозначне трактування цієї категорійної одиниці. У більшості праць, написаних у традиційному руслі, щодо вивчення форм способу застосовують переважно описовий підхід. У численних граматичних студіях „спосіб – граматична категорія дієслова, яка виражає ставлення мовця до можливості, бажаності,

необхідності й інших умов здійснення дії чи реалізації стану. Семантична суть категорії способу полягає в протиставленні реальних дій (дійсний спосіб) ірреальним модальним діям (недійсні способи)” [1, 266]. Зазвичай її вважають словозмінною морфологічною одиницею, що має триграмемний (дійсний, умовний і наказовий) або п’ятиграмемний (дійсний, умовний, наказовий, спонукальний і бажальний) вияви. Часто поряд з цим вдаються до детального аналізу морфологічних особливостей граматичних форм категорії способу без урахування їхньої функціональної специфіки.

Водночас у ряді провідних лінгвістичних студій здійснено глибокий та багатоаспектний аналіз дієслівної категорії способу, висловлено цікаві спостереження про особливості її семантики і функціонування. Урахування чинника мовця при описі вказаної мовної одиниці дали змогу вважати її комунікативно-граматичною категорією. Традиційно виділювані грами дійсного, умовного і наказового способів характеризуються різним комунікативним призначенням. „Якщо умовним способом передають гіпотетичну реальність, яку мовці мислять як таку, що може відбутися / не відбутися в дійсності залежно від певних умов, то наказовий спосіб передає насамперед апеляційне спонукання до дії, яка відбудеться / не відбудеться залежно від реакції на волевиявлення адресата” [7,]. На думку А. П. Загнітка, „МФ (морфологічні форми – Н. К.) кон’юнктива підпорядковані реалізації репрезентативної функції висловлення, форми імператива відбивають апелятивну функцію, взаємодіючи з вокативом” [8, 244].

Проблематика функціональних виявів грамем категорії способу перетинається з багатьма питаннями комунікативної лінгвістики й знаходить відбиття в низці досліджень [8; 10; 11; 13; 6; 7]. У сучасних мовознавчих дослідженнях, розглядаючи категорію способу дієслова-предиката на тлі комунікативної організації речення, зазвичай вказують на її безпосередній зв’язок з категорією модальності. Незважаючи на те, що зазначений тип праць ґрунтується на однакових вихідних принципах аналізу, проте з-поміж них

спостерігаємо неоднорідність підходів до опису дієслівного способу, оскільки не всі вони зосереджують увагу комунікативному аспекті. Зокрема, О. В. Бондарко зазначає, що „категорія способу є граматичним (морфологічним) ядром ширшої функціонально-семантичної категорії модальності, яка охоплює не тільки морфологічні, а й синтаксичні і лексичні засоби вираження відношення висловлення до дійсності” [2, 120]. Близькими є тлумаченням В. О. Горпинича про те, що категорія способу дієслова виступає граматичним засобом вираження модальності [5, 191]. А. П. Загнітко з цього приводу зазначає: „Інформацію про відношення свідомості до процесу вміщує у собі категорія способу дієслова, що входить одним із компонентів до синтаксичної категорії модальності” [9, 69]. Така дефініція деякою мірою перегукується із тлумаченням М. В. Мірченка. Дослідник здійснює функціонально-комунікативну характеристику категорії способу на тлі модальності, вказуючи на їхню взаємодію. На думку лінгвіста, підкатегорія модальності охоплює три грами: граму реальності, граму потенційності і граму ірреальності. „Основним засобом вираження грами ірреальності виступає морфологічна дієслівна категорія способу, її грами наказового, умовного й бажального способів” [10, 311].

Комунікативний акцент, що виявив певні переваги в дослідженні мовних явищ, об'єднав учених у тлумаченні категорії способу як міжрівневої комунікативної одиниці. Доречним у цьому плані вважаємо спостереження А. П. Загнітка. На його думку, „ГЗ (граматичні значення – Н. К.) способу співвідносяться з комунікативними типами мовлення. В актуально-комунікативному різновиді репрезентований індикатив, а потенційно-комунікативному – кон'юнктив та імператив, реалізація яких співвідноситься з реальністю/ірреальністю дії і типами речень за відношенням до дійсності” [8, 210].

Для реалізації мети нашого дослідження релевантною є концепція І. Р. Вихованця, що демонструє найзагальніші принципи грамемної

диференціації категорії способу. Дослідник, вказуючи на поліграматичність форм дійсного способу, наголошує на недоцільності його вирізнення, оскільки „категорія часу в такому випадку займає якесь „подвійне” граматичне положення, маючи ознаки автономної і неавтономної одиниці. З одного боку, вона членується на грамеми теперішнього, минулого і майбутнього часу, з другого – сама входить у ролі підпорядкованої одиниці (грамеми) в категорію способу” [3, 95]. І. Р. Вихованець вважає, що категорія способу є чотирикомпонентною. „Вона об’єднує грамеми **умовного** способу, що передає значення гіпотетичної дії чи гіпотетичного процесу і стану, та грамеми **наказового, спонукального й бажального** способу, що виражає значення бажаної дії чи бажаного процесу і стану з різним ступенем апелятивності” [4, 257].

Пошук шляхів найпродуктивнішого вивчення категорії способу дає змогу аналізувати її на семантичному, морфологічному та синтаксичному рівнях. У цьому плані цікавим є спостереження О. О. Шахматова, який пропонує розглядати спосіб дієслова з урахуванням не тільки морфологічного, а й семантико-синтаксичного аспекту [15]. У сучасному українському мовознавстві концепція міжрівневого статусу категорії способу репрезентована І. Р. Вихованцем [3, 95–99; 4, 256–263], А. П. Загнітком [8, 240–249], М. С. Скабом [11; 12] та ін.

Услід за І. Р. Вихованцем за основу виділення грамеми дієслівного способу беремо опозицію ірреальних значень „гіпотетичність дії, процесу, стану – бажаність дії, процесу, стану”, кожне з яких залежить від мовця і виконує комунікативну функцію. Функціонально-семантичний аспект імператива полягає в тому, що він виражає дію з вольовою спрямованістю. „Призначення апелятивного висловлення полягає у спонуканні адресата до виконання дії, спрямування на зміну елементів дійсності і витворення нових елементів” [8, 245], напр.: *Відлічуй, Семене, скільки назвав* (Є. Гуцало); *Сідай. Спочинь з дороги, брате* (Л. Костенко); *Розсідуйте, хлопці, коней та лаштуйте*

переобідок (Ю. Мушкетик). На думку О. Л. Даскалюк наказовий спосіб дієслова є поліелементним з погляду його семантики. Дослідниця пропонує вирізнити такі диференційні семи імператива: ‘адресованість’, ‘волевиявлення’, ‘спонукання’, ‘каузація’, ‘потенційність дії’, ‘повинність’ / ‘необхідність’ та, за умови наявності її в меті комунікації, ‘бажаність’. Адресат мовлення виступає обов’язковим компонентом ситуації волевиявлення, що передбачає внесення змін у позамовну реальність через спонукання до дії адресата мовлення. Сема ‘волевиявлення’ фіксує ситуацію вольового впливу на адресата ініціатором внесення змін – мовцем. Сема ‘спонукання’ вказує на внесення змін у позамовну ситуацію через спонукання адресата мовлення до дії, яка адресантові мовлення видається необхідною чи можливою за умов, що склалися на момент комунікації. Сема ‘каузації’ відображає реакцію адресата на почуте волевиявлення адресанта. Сема ‘потенційності дії’ відображає той факт, що дія, висловлена мовцем, передбачає її виконання/невиконання адресатом. Безпосередній стосунок до адресата мовлення мають семи ‘повинність / необхідність’, оскільки вони відображають усвідомлення адресатом необхідності виконання названої мовцем дії. На периферії семантики імператива перебуває сема ‘бажаності’. Її суть виявляється у тому, що наказовий спосіб не завжди передає бажану для мовця дію [7, 9].

На думку В. М. Русанівського, близькими до наказового виступають спонукальний і бажальний способи, оскільки всі три грами реалізують модальність спонукання, але відрізняються наявністю різних відтінків волевиявлення [1, 266–233]. Спонукальний спосіб передає послаблене значення апелятивності: дія може відбутися тільки за доброї волі особи, до якої звертаються, напр.: *Слухай, дяче, мандрував би ти звідси далі* (Ю. Мушкетик); *Чи не купили б у нас корову? – закінчив гість* (Є. Гуцало); *Нехай би брав її собі за жінку Іван Максимович!..* (Вас. Шевчук). Семантика ж бажального способу базується на волевиявленні мовця, спрямованому до самого себе або до третіх осіб [1, 233]. Тобто мовець є ініціатором дії, адресатом волевиявлення та його

безпосереднім виконавцем, тому в аналізованій граемі значення апелятивності нейтралізовано, напр.: *Ти знаєш, зараз мені Кавказ весь час стоїть перед очима... Поїхати б туди, поглянути !..* (Вас. Шевчук); *Поставити б десь на березі річки курінь, завести пасіку...* (Ю. Мушкетик); *Взяти б таку діляночку на зруб* (Г. Тютюнник); *...Хоч би заснути...* (Л. Костенко). Нереальні дії, процеси, стани, які не відбудуться за будь-яких обставин через об'єктивні причини: здійснення раніше за них або паралельно з ними інших дій, репрезентує умовний спосіб дієслів. За функціонально-комунікативними ознаками вказана граема певною мірою відрізняється від наказового, спонукального і бажального способів, оскільки події, виражені кон'юнктивом, не мають такого тісного зв'язку з мовцем, як граеми із семантикою вольової спрямованості, напр.: *Нам якби гвинтівки, ми б самі сторожували* (Г. Тютюнник); *Якби дали мені соломи на трудодні – не крався б я з носилками до артільного двору* (Г. Тютюнник); *...коли б міг, полетів би понад землею, як сова* (Ю. Мушкетик); *Був би тато вдома – зразу випровадив би* (М. Олійник).

Про безпосередній зв'язок категорії способу з актом комунікації засвідчує специфіка морфологічного вираження граем, зокрема імператива. Значна частина лінгвістів одностайна в тому, що найбільше функціональне навантаження мають форми 2-ої особи та 1-ої особи множини наказового способу. Предметну частину змісту апеляції найчастіше репрезентують іменникові форми кличного відмінка, займенникові іменники 2-ої особи. Наприклад: *Принеси, Єлисею, води...* (Ю. Мушкетик); *Прости мені, земле, простіть мені, трави!* (Л. Костенко); *Благословіть в дорогу, матері* (Л. Костенко); *О, скажіть мені, люди добрі, де моя Гізя?* (Р. Іваничук); *Ольго Петрівно, та відпустіть їх...* (М. Олійник); *Ходімо вже, Лесю* (М. Олійник). Своєрідністю семантики визначаються реченнєві структури, в яких предикатний компонент виражений імперативом у 1-ій особі множини. Виконавцем дії тут виступає не тільки адресат мовлення, а мовець, який спонукає до її виконання, напр.: *...ходімо ж, дитино!* (Є. Гуцало); *Ходімо*

швидше, дядьку Самуїле! (В. Малик); *...дядьку Самуїле, а зараз рятуймо Любаву!* (В. Малик). В українській мові, крім синтетичних, для наказового способу дієслів характерні аналітичні форми вираження, утворені за допомогою компонентів *хай, нехай* та дієслів третьої особи однини і третьої особи множини теперішнього або майбутнього часу доконаного виду, напр.: *А Ігор, якщо прийде, хай наздоганяє нас!* (В. Малик); *Десь видрукуємо – нехай читають люди...* (Вас. Шевчук); *Нехай наші посли самі про все почують і нехай у Москві нашу грамоту почитають* (Ю. Мушкетик). Порівняно із синтетичними формами семантичні контури аналітичних форм деякою мірою модифікуються й стають ємнішими. У них відбувається часткова зміна значення апелятивності в бік її послаблення, водночас вони набувають виразного значення бажання. Таке нашарування семантики зумовлене тим, що аналітичні форми передають волевиявлення мовця з метою спонукання до дії особи (осіб), відсутніх при комунікації. Повідомлення здійснюється через співрозмовника (співрозмовників), які мають передати сказане мовцем побажання тим, хто виконуватиме дії чи реалізовуватиме процеси або стани: *Скажи, хай мати вогонь запалить!* (Вал. Шевчук). У такий спосіб адресат мовлення виступає з'єднувальною ланкою між мовцем та особою, яка повинна реалізувати його волевиявлення.

Засобом вираження семантики умовного способу виступають аналітично-синтетичні форми, репрезентовані флексією дієслова та аналітичним компонентом *би (б)*: *Аби мав якусь зброю, то заполював би хоч саренку...* (П. Загребельний); *Якби мені ти стала за дружину, яка б то радість увійшла в мій дім!* (Л. Костенко); *Якби й гукав нічному притишеному небу, то небо вернуло б його погуки землі, а та б прикотила їх до професора луною* (П. Загребельний); *Якби він звернувся до нас, ми знайшли б вас набагато швидше* (П. Загребельний). Зазвичай кон'юнктив вважають грамемою, яка має стосунок до категорій числа й роду і позбавлена часової та особової ознак. Своєрідним на це питання є погляд І. Р. Вихованця. Дослідник зауважує, що „в

українській мові вірогідна, можлива дія може бути віднесена до минулого. Це значення виражає специфічна форма умовного минулого способу, яка утворена поєднанням дієслова *бути* в одній з родових або числовій формі (*був, була, було, були*) з формою умовного способу, напр.: *Я зайчика зустріла – дрімав він на горбку – була б його спіймала, зозуля ізлякала: Ку-ку!* (П. Тичина). За вираженням передминулої дії умовний минулий спосіб співвідноситься з формою давноминулого часу” [4, 258].

З урахуванням морфологічних показників близьким до умовного способу виступає спонукальний спосіб дієслова. Його зв'язок з імперативом виявляється у тому, що 2-а особа однини і множини та 1-а особа множини зазвичай функціонують разом із звертанням, напр.: *Не ліз би ти в провозжати, Денисе* (Г. Тютюнник); *Пане Твардовський, чи не змогли б ви привести якоїсь відьми до мого двору?* (Вал. Шевчук); *То чи не могли б ви, Ларисо Петрівно, написати щось проти цього?* (М. Олійник). Крім того, у мовленні засвідчені форми спонукального способу, що становлять контамінацію умовного й наказового способів, його репрезентують кон'юнктив та компоненти *хай, нехай*: *Нехай би брав її собі за жінку Іван Максимович!..* (Вас. Шевчук); *Федося хай би іще поспала...* (Вас. Шевчук); *Ну, то хай би вже женився скоріше...* (Вал. Шевчук). Матеріальним виразником спонукальності буває також сполука „інфінітив + *би (б)*”: *Поїхати б і тобі* (О. Гончар); *А йти б вам додому* (Вал. Шевчук); *...направити б нам до нього послів з шертною грамотою* (Р. Іванчук).

Морфологічні показники кон'юнктива спостерігаємо також у графемі бажального способу. У сучасній лінгвістиці учені вирізняють різну кількість форм цього способу. В академічному виданні за редакцією І. К. Білодіда В. М. Русанівський вказує на існування тільки 1-ої особи однини та 3-ої особи однини і множини [14, 397]. У колективній праці „Грамматика української мови: Морфологія” він розмежовує особові й не особові форми. Особовими вважає форми умовного способу, поєднані з морфемами *хай, нехай* [1, 232]. На думку

І. Р. Вихованця, „типovým виразником бажальної модальності є аналітична неособова форма, у якій поєднано інфінітив з морфемою *б*” [4, 262], напр.: *Ось так сісти б на коня і поїхати до Києва* (П. Загребельний); *От би на став заглянути, може, тамки під кригою риби надушилось* (Є. Гуцало); *У Власівці ліс хороший, та тільки б нам не переплатити* (Г. Тютюнник). Наступну групу в ієрархії морфологічних форм бажального способу становлять сполуки компонентів *хай, нехай* і 1-ої особи однини і множини умовного способу, напр.: *Хай би я зустрілася з друзями; Хай би ми поїхали на екскурсію*. За деяких контекстуальних умов грамеми бажального способу супроводжують компоненти *коли б, хоча б, якби, аби* та ін. [4, 262], напр.: *Ідеш, ідеш... Хоч би вже відпочить* (Л. Костенко); *Хоч би садибу дали таку, як треба* (Г. Тютюнник); *Нам аби його виманити з Січі...* (Ю. Мушкетик).

Категорія способу як гетерогенне явище має безпосередній стосунок до синтаксичного рівня мови. В українській мові, співвідносячи граматичні значення способу і реченнєві структури, спостерігаємо певну закономірність. А. П. Загнітко висловив думку, що „вживання імператива пов’язане із спонукальними реченнями, а МФ (морфологічні форми – Н. К.) дійсного та умовного способу – з розповідними та питальними реченнями” [8, 244]. Розглядаючи категорію способу на тлі модальності і враховуючи передусім комунікативну мету висловлювання, а також формальне представлення в ньому предиката, вважаємо, що конструкції спонукальної (волюнтативної) модальності як інваріантні з погляду вираження функціональної сфери апеляції репрезентовані формами наказового і спонукального способу, умовний спосіб структурує розповідні й питальні речення умовної модальності, дієслова бажального способу формують конструкції з бажальною модальністю.

Спонукальну модальність найчастіше кваліфікують як функціонально-семантичну мовну одиницю, яка відображає емоційно-вольові стосунки між учасниками комунікативного акту. М. С. Скаб зауважує, що на власне-семантичному рівні структура з предикатом у формі наказового способу

розгортається в семантично складне речення Я (мовець) говорю, наказую, повідомляю тобі (адресатові мовлення), бо я (мовець) хочу того, так що ти (адресат мовлення) будеш слухати (сприймати мовлення) [12, 15]. Позиційна структура такого типу речень зумовлює наявність двох компонентів, які однаковою мірою передбачають один одного: присудок-імператив із значенням волевиявлення (спонукання до дії) вимагає підмета у формі кличного відмінка іменників на позначення особи, якій адресоване мовлення, а підмет визначає форми особи та числа присудкового компонента. Отже, імператив та вокатив, що перебувають у зв'язку взаємозалежної координації, можна вважати репрезентантами особливої мовної сфери – сфери апеляції. Специфічні умови функціонування аналізованих компонентів робить ці форми значною мірою пов'язаними з певними синтаксичними конструкціями, особливістю яких є наявність зумовленої семантико-синтаксичною валентністю позиції суб'єкта. У плані змісту він реалізує загальнокатегорійну сему „предметність” у її проявах „істота/неістота”. Наявність правобічних субстанціальних синтаксем, які за способом вираження часто мають факультативний характер, залежить від семантичної природи імперативного предиката. Їм властивий менший ступінь необхідності, оскільки значну частину інформації адресат отримує з позамовної ситуації або контексту: *А ти, сину, не гадкуй зле про вітця свого* (Р. Іваничук); *Князю, спробуймо смаженини* (П. Загребельний); *Йдіть, послі, у ванькир і чекайте нашого рішення* (Ю. Мушкетик); *Козаки, складайте оружжя, виходьте всі у степ* (Ю. Мушкетик).

Предикатам у формі наказового способу властива виразна значеннєва розгалуженість. За семантичною окресленістю вирізняємо такі типи імперативних предикатних компонентів:

1) предикати дії: *Будуй, Іване, не всі піднімуться до твоїх висот...* (Р. Іваничук); *Сітки розпинайте!* (О. Гончар); *...хай запрягають дві пари биків* (Г. Тютюнник);

2) локативні предикати: *Забіжи до Оксена, скажи, хай прийде увечері*

(Г. Тютюнник); **Принесіть** послам сирівцю та вина (Ю. Мушкетик); **Поклади** рушники он туди (Ю. Мушкетик);

3) предикати процесу: **Панове, не хвилюйтеся, все буде, сподіваюся,** гаразд (Ю. Мушкетик); **Всевишньому і його віттарю** тисячократну хвалу **возносячи, радуймося й веселімося!** (П. Загребельний);

4) предикати якості та якості-відношення: **То ж (люд) хай буде вдячний** князеві (П. Загребельний); **...хай буде лик твоїй світлий та ясний** навіки-віків... (Д. Міщенко); **Хай буде гострим, як ця шабля, і твоє сміливе слово** (І. Пільгук); **Хай буде ваше обличчя грізним, рука переможною, мечі гострими...** (Р. Іваничук); **(Повелитель) ...хай стане супокійним та зважить** усе (Д. Міщенко); **Будь вірним своєму слову, хане...** (Р. Іваничук); **Тату, будь уважний!** (О. Гончар); **Хай буде мир міцніший у стократ...** (М. Луків);

б) предикати стану: **Хай усім вам буде легко!** (В. Малик);

7) предикати кількості та кількості-відношення: **(Тік) ...хай буде один, центральний** (О. Гончар); **...хай буде менше, а завзятих, ніж багато, а страхополохів** (Б. Лепкий).

Дослідження фактичного матеріалу дозволило зробити висновок про центральність першої групи імперативних предикатних компонентів, функціонування усіх інших позначене синкретизмом – нашаруванням на основне значення вторинної апелятивної семантики.

Особливий тип формують речення з предикатом у формі 1-ої особи множини наказового способу. У них суб'єктна синтаксема внаслідок великої семантичної самодостатності предиката часто зазнає редукції, тобто виражається імпліцитно, напр.: **Ходімо далі!** (Вал. Шевчук) **...пливімо в чисте море, назустріч хвилям** (В. Дрозд); **Допоможімо їм! Допоможімо!** (В. Малик); **Поділімося з ними і яствами вашими** (Д. Міщенко). Структурам з експліцитно вираженим суб'єктом у лінгвістиці надають різного статусу. Найбільше імponує нам концепція М. С. Скаба. Дослідник потрактовує їх як „специфічне складне безсполучникове речення, утворене поєднанням вокативного речення,

у якому головний член-вокатив виконує функцію привертання уваги особи – адресата мовлення, та односкладного особового речення. Лише присутність у цьому складному реченні позначення адресата мовлення зумовлює специфічне значення першої особи множини дієслова – значення сумісної (спільної) дії мовця і адресата (адресатів)” [12, 24]. Напр.: *Ану ж, підійдімо, хлопці, ближче* (Г. Тютюнник); *...ходімо, синку* (Ю. Яновський); *Тоді ходімо, пане міністре, сядемо* (Ю. Яновський).

Своєрідний тип речень структурують дієслова умовного способу. Центральну сферу функціонування кон'юнктива становлять складні синтаксичні одиниці з підрядними умовними частинами, які репрезентують умови виконання певної нереальної дії, вираженої в головній частині, і приєднуються сполучниками *аби*, *коли б*, *якби* і под.: *...аби здобув грамоту, **мав би** поважний писарський уряд* (Ю. Мушкетик); *...коли б він пішов жити до Олександри Панасівни, я б не ставилася до нього так беззастережно* (Вал. Шевчук); ***Якби** те вернулося, ...тож усі листочки, всі мальви **вицілувала б** на батьковому дворі* (Ю. Мушкетик). Окрім зазначеного типу структур, кон'юнктиви засвідчені в безсполучникових реченнях: *Цвіла вишня, цвів барвінок, цвіли зорі... **була б** у землі шабля – й вона **б зацвіла*** (Ю. Мушкетик); *...не з'явився б він на світ, не будь кохання між його отцем та матір'ю* (П. Загребельний); *...будь вона (шабля) не з дамаскинської сталі, а звичайна, луснула б надвоє* (Б. Лепкий); *Може, **став би** другим **Іскандером** – дай тільки йому трон* (П. Загребельний); ***Жив би** простим козаком, може, **зазнав би** щастя* (Ю. Мушкетик); *Обмини його, проклятого, й їдь далі, на Черкаси, на той бік – нічого **не сталося б*** (Ю. Мушкетик). Периферію складних структур з дієсловами умовного способу формують складносурядні речення з потенційною умовністю: *Отава й **не став би** встрявати в суперечку з невідомим марбурзьким професором Шнурре, але цей Адальберт Шнурре виступив у німецькому журналі з великою статтею...* (П. Загребельний); ***Можна було б і присісти**, але зі східців скрапувала вода* (Ю. Мушкетик).

Дієслова у формі кон'юнктива виступають предикатами в ускладнених за семантико-синтаксичними ознаками одиницях, що утворилися внаслідок формально-синтаксичних і семантико-синтаксичних трансформацій складного речення. За стосунком до позначуваної ситуації вони є семантично складними, а на рівні формально-граматичної структури характеризуються монопредикативністю. До класу таких неелементарних простих речень зараховуємо синтаксичні конструкції з відокремленими членами речення (напівпредикативними одиницями). Набуваючи відповідних вирізнявальних характеристик, відокремлені структури становлять своєрідне додаткове повідомлення до головного змісту речення. Вияви синтаксичної автономності відокремлених членів дають змогу кваліфікувати їх як напівпредикативні конструкції. З погляду синтаксичної деривації вихідними конструкціями подібних реченнєвих побудов є складнопідрядні речення, в яких зазнає згортання підрядна частина із семантикою умови: *Коли б татари погналися, вони ввіймали б його* (Ю. Мушкетик) → *Погнавшись, вони ввіймали б його*; *Якби в нас був ліс, і ми б могли заробити* (Ю. Мушкетик) → *Маючи ліс, і ми б могли заробити*.

Близькими до таких речень є неелементарні структури з детермінантним ускладнювальним компонентом. Їхньою семантико-синтаксичною основою виступає нетрансформована головна частина складного речення, що включає до свого складу перетворене на синтаксемний елемент підрядне речення. За такої умови згорнута конструкція перетворюється на детермінантний член ускладненої структури з самостійним значенням умови і приєднується за допомогою компонентів типу *за наявності, у разі, за умови, у випадку* і под.: ...*у разі перевірки можна було б їх законно списати* (О. Гончар). Зазвичай такі синтаксичні одиниці мають допустово-потенційну семантику.

У граматичній системі української мови дієслова спонукального способу формують прості реченнєві побудови і виражають некатегоричне спонукування до дії: *Ішов би ти, Павле, додому...* (Г. Тютюнник); ...*нехай би погасла мука*

разом із світом (Ю. Мушкетик); *Хай би так добув Болеслав своє королівство!* (П. Загребельний); (Ворожбит) *...нехай би видивився Лаврінів слід у чорній воді або в розтопленому олові, нехай би зняв з нього приворот* (Ю. Мушкетик). У вираженні семантики модальності містяться складні речення, які часто містять звертання: *Ваша світлосте, замкнули б ви його на ніч у порожнім вітряку – вже за півгодини застукотів би він у двері й зізнався б* (Ю. Мушкетик).

Дієслова бажального способу функціонують в односкладних та двоскладних структурах. У межах односкладних засвідчені інфінітивні конструкції (предикатний компонент становить сполуки „інфінітив + б”, „коли б (хоч би, якби, аби та ін.) + інфінітив”). Напр.: *Майнула думка – не влучити б у Киляну* (Ю. Мушкетик); *В голові пульсувала одна думка – дотягнути б до села* (Ю. Мушкетик); *О, коли б можна було його зрозуміти...* (Р. Горак); *...хоч би до вечора дістатись до підніжжя гір* (Р. Іваничук); *...якби тільки йому стати на ноги* (П. Загребельний). Двоскладні речення з дієсловами бажального способу бувають кількох типів – з формально вираженим підметом у називному відмінку та предикатом „хай + 1-а особа умовного способу”, а також неповні речення з лексично не вираженим (нульовим) підметом (так звані неозначено-особові речення). Напр.: *Хай би ми хоч раз заговорили громом так, як веснянії хмари!* (М. Олійник); *...аби тільки не розлучали їх...* (Р. Іваничук). Абсолютну периферію речень з дієсловами бажального способу формують двоскладні конструкції з предикатами якості, супровідними елементами яких виступають компоненти *якби, аби* та ін., напр.: *Ах, якби його життя було довге!* (П. Загребельний).

Отже, категорія способу дієслова – це комплексна міжрівнева комунікативна одиниця, яка має чотириграмний вияв. Функціонування кожної із граем, яким властива система диференційних ознак, пов’язане з конкретною мовленнєвою ситуацією. Подані у статті положення, на наш погляд, перспективні для подальшого вивчення цієї проблеми. Можливості та перспективи для розвідок у цій граматичній галузі створює актуальний для

аналізу імператива підхід з позиції граматики апеляції.

Література

1. Безпояско О. К., Городенська К. Г., Русанівський В. М. Граматика української мови: Морфологія. – К.: Либідь, 1993. – 336 с.
2. Бондарко А. В., Буланін Ф. В. Русский глагол / Под ред. Ю. С. Масловой. – Л.: Просвещение, 1967. – 192 с.
3. Вихованець І. Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті. – К.: Наук. думка, 1988. – 256 с.
4. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови: Академ. граматика укр. мови / І. Вихованець, К. Городенська; За ред. І. Вихованця. – К.: Унів. вид-во „Пульсари”, 2004. – 400 с.
5. Горпинич В. О. Морфологія української мови: Підручник для студентів вищих навчальних закладів. – К.: ВЦ „Академія”, 2004. – 336 с.
6. Даскалюк О. Л. Специфіка імперативної парадигми // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Вип.11. У 2 частинах / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Част. І. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – С. 38–43.
7. Даскалюк О. Л. Семантико-граматична характеристика імператива сучасної української мови: Автореф. дис. ...канд. філол. наук. – Чернівці, 2005. – 20 с.
8. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови: Морфологія: Монографія. – Донецьк: ДонДУ, 1996. – 435 с.
9. Загнітко А. П. Теоретична граматика української мови: Синтаксис: Донецьк: ДонНУ, 2001. – 662 с.
10. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій. – Луцьк: РВВ „Вежа” Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 393 с.
11. Скаб М. С. Граматика апеляції в українській мові. – Чернівці: Місто, 2002. – 272 с.
12. Скаб М. С. Функціональна сфера апеляції в українській мові (семантика, граматика, прагматика, стилістика): Автореф. дис. ... д-ра філол.

наук. – К., 2002. – 34 с.

13. Скаб М. С. Парадигма речень апеляції // Лінгвістичні студії: Зб. наук. праць. Вип.11. У 2 частинах / Укл.: Анатолій Загнітко (наук. ред.) та ін. – Част. I. – Донецьк: ДонНУ, 2003. – С. 236–240.

14. Сучасна українська літературна мова: Морфологія / За заг. ред. І. К. Білодіда. – К.: Наук. думка, 1969. – 583 с.

15. Шахматов А. А. Синтаксис русского языка. – Л.: Изд-во АН СССР, 1927. – Вып. 2. – 212 с.